

Transformation in Islamic history Turkish

İlber Ortaylı

Dr. Professor. Turkey

Abstract. The article analyzed the role of the Turks in the Islamic history. The role of the Turks in Islam is analyzed in 4 stages. The position of the Turks in the Islamic history of the revival is studied, in this issue is paid attention to the attitude of various thinkers and researchers.

Keywords: Islam, Turkic, modernization, culture, West.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.245>

To cite this article: Ortaylı I. (2020) *Transformation in Islamic history Turkish*. «Scientific works», Vol. 34, Issue I, pp. 23-26

Article history: Received — 03.01.2020; Accepted — 15.01.2020

Türk İslam tarixində transformasiya

İlber Ortaylı

Dr. Professor. Türkiyə

Günümüzdə belə ən çox müzakirə edilən mövzulardan biri olan modernləşmə prosesi İslam tarixində xüsusilə türklərə aid bir hadisə olduğundan bu proses bütün mənfi və müsbət cəhətləri ilə türklərə, türk dövlətinə və türk cəmiyyətinə xas bir hadisədir. Belə ki, modernləşmənin özü ilə birlikdə gətirdiyi terminlər ərəb dilində olsa da, tamamilə XIX əsrin türk zehniyyətinin, türk dövlətinin məhsuludur. Bu məsələ ilə bağlı geniş müzakirə aparmağa ehtiyac yoxdur. Hər kəsə məlum olduğu kimi, klassik ərəb dilində olan “vətən” sözü ingilis dilində “home” (ata ocağı) mənasına gəlir. Bu termini “patria” mənasında istifadə edənlər türklərdir ki, bu da fransız inqilabının təsiri ilə olmuşdur.

Türklər, “Kanun-u Əsasi”də olduğu kimi, Cövdət Paşanın ortaya çıxardığı “buhrani mali”, “hürriyyət”, “kuvvayi-tefrika”-qüvvələrin ayrımı” və s. kimi onlarca sözləri bu mənada istifadə etmişlər. Hətta o tarixə kimi, haqlı olaraq, camaat və bir dinin yolundan gedən insanlar (xüsusilə türklər) cəmiyyət mənasına gələn “millət” sözünü “nation” mənasında tərcümə etmişlər.

Türklərin islamiyyətdəki rolunu dörd mərhələdə ələ ala bilərik:

632-ci ildən etibarən, yəni daha doğrusu Həzrəti Ömər in xəlifəliyi dövründə olan Qədisiyyə döyüşü və bu döyüşdən dərhal sonra İranın fəthindən etibarən İran ərəb ölkələriylə çox maraqlı bir əməkdaşlıq etmiş və müqavimət göstərmişdir. Hər şeydən əvvəl İran mədəniyyəti istər-istəməz ilk Əməvi xəlifələrinin itaət etdiyi bir kültür/mədəniyyət olmuşdur. Hamımıza məlum olduğu kimi, ancaq 696-cı ildə, yəni Əbdülhəmidin dövründə Əməvi xilafətinin yeni dövlətinin qeydləri, pəhləvi və rum dilləri xoş qarşılanmadığına görə, yazıda ərəb dili ilə əvəz olunmuşdur. Lakin pəhləvi dili İranda dövlətin yuxarı dairələrində rəsmi yazışmaların dili olaraq 740-cı ilə kimi istifadə edilmişdir. Müxalif cərəyanların, hətta xüsusən Rəsuli Əkrəm əfəndimizin ailəsindən bəzilərinin müxalif cəbhədə yer almaları səbəbilə sığındıqları Xorasanda da ərəb dili istifadə edilməyə davam etmişdir. Lakin ölkənin dili ümumilikdə fars dili olduğu üçün bu dil müxalif qrupların da dili olmuşdur.

Ərəblər, yəni müsəlman ərəblər həmin dövrdə İran ölkəsini fəth etdikcə önlərindən qaçanlar Mavəraunnəhr (Transoxiana) deyilən bir əraziyə sığınmışlar. Ondan sonra müsəlmanların fəthləri

əsnasında yerli iranlılar ərəb fəthləri ilə birlikdə ölkənin daxilinə qədər nüfuz etmişlər. Məhs belə bir dövrdə həmin ərəzilərdə fars dilinin əftalit və ya soqd kimi bəzi uzaq və yaxın ləhcələrində danışılarkən, Dari dediyimiz, yəni Orta əsrlərin lingua francası hesab edilən yüksək fars dili bu ərəzilərə yayılmışdır. Bu birinci nüansıdır və türklərin İslam mədəniyyətinə və kultürünə daxil olarkən məhz fars dilindən istifadə etmələrinin, pəhləvi kultürünün təsiri ilə bu yeni dinə, yeni mədəniyyətə addım atmalarının səbəbləri bugün artıq gün keçdikcə daha yaxşı başa düşülür.

İkincisi, türklərin İslam fəthlərinə münasibəti məsələsidir. Demək olmaz ki, türklər İslamı fəthdən dərhal sonra qısa bir dövrdə qəbul etmişlər. Türklərin İslamı qəbul etmələri -təəssüf ki historioqrafiyanı yanıltaq bir hadisə olaraq nümunə götürülən Şərqi Avropa və Mərkəzi Avropanın krallıqlarına aid olan millətlərin Xristianlığı qəbul etməsi kimi - bir hökmdarın müsəlman olması və ardından bütün xalqa bu dini qəbul etdirməsi yolu ilə də olmamışdır. Bu məsələnin üzərində israrla durmaq lazımdır. Təəssüf ki, bizim müasir tarix yazıçılığımızda, məktəb tariximizdə, Avropa tarix kitablarını oxuyan bəzi müəlliflərin və mütəfəkkirlərin yazdıqları nəticəsində türklərin İslamı on il ərzində qəbul etmələri kimi bir iddia ortaya atılmaqda və fərziyyələrə əsaslanan bəzi izahlar irəli sürülməkdədir. Bunların heç biri doğru deyil. Çünki bir vəhdət dinini qəbul etmək üçün insanların məhz Macarıstan kralı St. İstvanın yaxud Polşa kralının və ya kiyevli Vladimirin yolu ilə getmələrinə ehtiyac yoxdur. Türk tayfalarının, türk irqinin müsəlman olması çox qarışıq və çox uzun bir prosesi ehtiva edir. Samanilər kimi (bizdə səhvən türk bəyləri kimi təqdim olunur ki, əlaqəsi yoxdur, çünki Samanilər məhz İran ailəsidir.) özləri iranlı olduqları halda, nəzərə çarpacaq şəkildə türklərdən ibarət ordunun gücünə əsaslanan dövlətlərin təsiri ilə İslamı qəbul edən kütlələr vardı. Bu fikir Mərkəzi Asiya xalqı üçün doğrudur. İçlərində birbaşa ətraflarındakı düşmənlərin xristian olması səbəbindən müsəlmanlığı seçmək məcburiyyətində qalan və bir də siyasi cəhətdən bu dini mənimsəməyə məcbur olan Volqaətrafı bolqarlar kimi tayfalar da vardı. Onların müsəlmanlığı qəbul etməsi kiyevlilərin xristianlığı qəbul etdiyi dövrə təsadüf edir. Bu sırada Osmanlının fəthləri nəticəsində müsəlmanlığı hələ XVIII əsrdə qəbul edən Qaraçay-Balkar türklərini, bəzi Kumuk qəbilələrini də göstərmək olar. Bu da türklərin İslam ilə müşərrəf olmasının çox uzun bir tarixi prosesi olduğunu, 12 əsrə qədər davam edən uzun bir dövrü əhatə etdiyini göstərir. Ümumən X əsrdə türk tayfalarının böyük əksəriyyətinin müsəlman olduğu deyilə bilər.

Üçüncü məsələ - türklərin İslam fəthləri və İslamın yenidən dirilişi prosesində oynadıqları rol məsələsidir. Hər kəsə məlumdur ki, İslam miladi təqvimlə IX əsrin əvvəllərində - 807-ci ildə Rodos adası, 825-ci ildə Girit, ardından Barin, Toronto, Sicilya və Malatya fəth edilərək Aralıq dənizi ətrafı tamamilə müsəlmanlardan ibarət bir ərazi halına gətirilmişdir. Halbuki, miladi təqvimlə X əsrdə - 900-cü ildə İtaliyada əvvəlcə şimaldan barbar Norman krallarının cənuba gəlməsi, digər tərəfdən isə Bizansda Makedoniya sülaləsi dediyimiz güclü bir xanədanın vəzifə başına keçməsi ilə bu fəthlər həm dayanmış, həm də geriləməyə başlamışdı. Belə ki, Bizans imperatoru II Nikeferos Fokas 961-963-cü illərdə Girit və Kipr kimi iki can damarını geri almış, bu hadisənin dərhal ardından Antakyaya hücum etmişdir. Bu o deməkdir ki, o, Suriyanın güclü mövqelərini müsəlmanların əlindən almışdır.

Bu hadisələr baş verərkən İslam dünyasında artıq bəri daxili çəkişmələr və xaos başlamışdı. IX əsrdə Bəsrə bölgəsindəki zəncilərin ayağa qalxması yüz il sonra Qərmətilər kimi ictimailəşmiş təriqət və hərəkatlar tərəfindən sarsıntıların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdu. Digər tərəfdən Abbasilər dövlətinin tavaifi-muluk dediyimiz sərhəd bölgələrindəki yerli xanədanların hakimiyyəti ilə parçalanması, üstəlik bir də İspaniyada 1045-ci ildə kastilyalı Leonun məşhur paytaxtı Tuleytula şəhərini ələ keçirməsi və "reconquista" (fəth etmə) etməsi ilə geriləmə mərhələsinə qədəm qoymuşdu. O dərəcədə ki, Xaçlı yürüşlərini də nəzərə alsaq, Allahın vəhyinə inanan insanların hakimiyyəti X əsrin sonu - XI əsrdə hardasa Mesopatamiyaya, Cənubi Aralıq dənizi, Şimali Afrikanın səhralarına çəkilən ekzotik bir din olma təhlükəsi ilə üz-üzə idi.

İstəsəniz bu hadisələri tarixin bir qanunu, inanan insanlardansınızsa, Allahın yenidən bir lütfü olaraq dəyərləndirin. Tarix səhnəsinə türklər kimi hər kəsin xoşuna gəlməyən, amma tarixdə böyük rol oynayan bir millət ortaya çıxmışdır və bundan sonra yeni bir müsəlman fəthindən (reconquistas) bəhs etmək mümkün olacaq. Belə ki, Səlcuqlular İrana gəldikləri dövrdə İranda hələ də, xüsusilə,

mərkəz bölgələrində İslam dini zərdüştüklə mübarizə aparırdı. İslam dövləti dövlət, iqtidar və siyasət əleyhdarı bir dövlət deyildi. O siyasəti, xristianlar kimi, günahkar insanların dövlət və siyasətdən qaçmaq üçün bir sığınacaq yeri, siyasəti ancaq əhvəni-şər bir vasitə və Tanrının kilsəsinə sığınmaq üçün qəbul ediləcək bir fəaliyyət olaraq görməz.

İslam dövləti St. Avqustinin Civitate Dei'si deyildir. İslam dövləti bəşər övladının siyasi təşkilatıdır. Müsəlmanlar bir dövlətin mövcudluğu sayəsində ibadətlərini həyata keçirə biləcəkdir.

Deməli, belə bir dünyada hər şeydən əvvəl bu gün çox səhv olaraq deyilən, sünni İslam deyə adlandırılan, reallıqda isə bilavasitə fiqh inkişafına və fiqh in hakimiyyətinə yol verməkdən başqa heç bir şey olmayan Türk dövrünün islamçılığı İranda, Maveraunnehirdə və Mesopatamiya kimi bölgələrdə ciddi şəkildə özünə yer etmişdi. O dərəcədə ki, əgər səlcuqlu hakimiyyəti olmasa, xaçlıların qısamüddətli hakimiyyəti və onların ardından bir Bizans dirçəlişi və renessansı kifayət qədər mümkün ola bilərdi. Əgər tarixdə belə bir şey mümkün olmayıbsa, bu böyük səlcuqluların həmin ərazilərdəki hakimiyyəti ilə bağlıdır. Belə ki XI əsrdən sonra Səlcuqlu hakimiyyəti, dolayısıyla kiçik Asiyanın artıq Bizansın Roma imperiyasının əlindən çıxması və romalılığın həmin tarixdən sonra bir İslam imperatorluq və məfkurə halına gəlməsi və getdikcə XV əsrdə o vaxta kimi müsəlmanların ayaq qoymadıqları Bosniya və Arnavutluq kimi bölgələrdə İslamın mövcud olması tamamilə türklərin sayəsində olmuşdur. Buna görə də biz bu gün Bosniya müsəlmanlığı kimi son dərəcə orijinal, dinamik və əhəmiyyət kəsb edən bir zənginliyə sahibik. Bu həqiqətən XV əsrdə türk hakimiyyətinin, Osmanlı hökmranlığının dünyaya bir hədiyyəsidir; istər müsbət, istər mənfi qarşılıqsın, bu belədir və heç vaxt dəyişməyəcək bir faktdır.

Şübhəsiz ki, hadisələr İslama son xarakterini vermişdi. Qarşımda bir məktəbli ensiklopediyası var. Bu çox istifadə edilən bir orta təhsil üçün nəzərdə tutulmuş bir "Alman kulturu" ensiklopediyasıdır (W.A. Korh, Musishches Lexikon, Stuttgart, 1964). Lakin burada Firdovsi ilə əlaqədar məqaləyə nəzər salanda məqalənin "İran imperatorluğu 650-ci ildə türklər tərəfindən fəth edildikdən və İranlılar müsəlman edildikdən sonra" deyə bir cümlə ilə başladığını görürük. Bu qədər kobud bir səhvin ardını oxumaq istəyirik. Çünki Qərb dünyası üçün İslam demək İslamın militan bir şəkildə yayılması deməkdir və onun yayılması, hər şeydən əvvəl, türklər sayəsində mümkün olmuşdur. Mənzərə budur.

Nəhayət, axırncı məsələ ilə bağlı qeyd edilməlidir ki, türklər qılınc ilə və idari təşkilatla qurduqları mədəniyyəti bir mənada Orta əsr İslamı kimi elmi baxımdan davam etdirməmişlər. Modernləşmə İslamın inkişaf edən Avropa qarşısında yerini tutduğu, dirəndiyi bir dövrdür. Ortadan qalxan müəssisələrlə birlikdə yeni yaranan müəssisələr oldu. XVIII-XIX əsrin Türkiyəsi - Hafiz təfsirlərinin İrandan çox yazıldığı, bəzi klassik əsərlərin türk dilinə tərcümə edildiyi, Cövdət Paşa kimi dahilərin ortaya çıxdığı bir dövrdür.

Yenə eyni şəkildə XIX əsrin cəhdi, yəni Qərb mədəniyyəti deyilən yüksəlmə ilə mübarizəsi məhz türklərə aid bir prosesdir. Bu, nəzəri müstəvidə, elmi planda olduğu kimi, ordu planında da belə idi.

Трансформация в Турецкой Исламской истории

Ильбер Ортайли

Профессор. Турция

E-mail: z.aliyeva@hotmail.com

Резюме. В статье исследуется роль турок в истории ислама. Подробно проанализирована роль турков в исламе в 4 этапа. Изучается положение турок в истории возрождения ислама, уделяется внимание отношению к этому вопросу различных мыслителей и исследователей.

Ключевые слова: ислам, турецкий, модернизация, культура, Запад.